

Şer'iyye Sicilleri ve Osmanlı Suriyesi Sosyo-Ekonomik ve Şehir Çalışmaları Açısından Önemi*

Abdul-Karim Rafeq**

Çeviren: Şerife Eroğlu Memiş***

1. Sicillerin Mevcut Durumu

2. Güncel Araştırma Ve Siciller

3. Osmanlı Suriyesi Sosyo-Ekonomik Ve Şehir Çalışmaları Açısından Sicillerin Yararları

1. Sicillerin Mevcut Durumu

Günümüzde şer'iyye sicilleri Şam'da Milli Danışma Bakanlığı Eski Eserler Genel Müdürlüğü'ne bağlı Tarihi Belgeler Müdürlüğü'nde bulunmaktadır. Mevcut sicillerin çoğunluğu Halep ve Şam mahkemelerine ve küçük bir kısmı da Hama mahkemelerine aittir. Suriye ve komşu ülkelerde, Humus, Beyrut, Sayda, Trablus, Kudüs ve Nablus gibi diğer şehirlerde kapsadıkları zaman aralığı, kataloglanması ve okunabilirlik derecesi ve en önemlisi de araştırmacıların erişebilirliği gibi konularda çeşitlilik gösteren kendi şer'iyye sicillerinin olduğu bilinmektedir.

Resmi olarak 1658 cilt olan Şam sicilleri, H. 991-1339/ M. 1583 ila 1920-21 yılları arasını kapsamaktadır. Halep'e ait olanlar ise 371 cilt ve H. 962-1344/ M. 1555 ila 1925-26 yılları arasına ilişkindir. Hama'ya ait olanların tamamı ise 53 cilttir ve 16. ve 17. yüzyıllarla ilgilidir. Siciller genellikle Arapça yazılmış ve yazısı da çoğunlukla mükemmeldir; en kötü olanı bile okunaklıdır.

* Bu makale; "The Law Court Registers and Their Importance for a Socio-economic and Urban Study of Ottoman Syria" (L'Espace Social de la ville Arabe, Paris 1979, içinde, 51-58) başlığı altında yayınlanmıştır.

** Şam Üniversitesi/Pennsylvania Üniversitesi

*** Vakıf Uzman Yardımcısı

Şer'iyye sicilleri taşra hayatının bütün toplumsal ve askeri yönlerine değinmektedir. Kadı (Hâkim) hayatta ya da ölmüş, Müslüman ve Gayrimüslim (Zimmî) bütün insanların işleri ile ilgilenmekteydi. Müslümanlar arasından Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî olmak üzere Osmanlı resmi mezhebi dışındaki üç mezhebin mensupları, çeşitli mahkemelerde konumlandırılmış kendi mezheplerinden kadıları sahip olmalarına rağmen, nihai karar için devlet tarafından resmi olarak yetkilendirilmiş Hanefî mezhebine bağlı kadının onayına başvurmak zorundaydılar. Hanefî kadılar da çoğunlukla Osmanlı kökenli (yani Torosların ötesinden Anadolu veya Rumeli'den) veya aynı mezhebin yerel temsilcileri idiler.

Dava durumlarından başka siciller, vakfiyeler ve İstanbul'da bulunan yetkililer tarafından çeşitli konularda gönderilen emirlere ilişkin bilgileri de içermektedir. Sicillerde, mülkün alım ve satımını, bu mülkün vakfa dönüştürülmesini ve işletim yöntemlerini yasallaştıran belgeler çokça bulunmaktadır. Nitekim günümüzün noter işleri kadı tarafından yerine getirilmekteydi.

19. yüzyılda Batı tarzı uygulamaların girişi ile birlikte, takriben yüzyılın ortalarında, Şam'da ticari bir mahkeme kurulmuştu. Onlarca ciltte korunmuş bu mahkemenin dava işlemleri çoğunlukla Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olup, Tarihi Belgeler Müdürlüğü'nce son zamanlarda elde edilmiş ve bilim insanlarının hizmetine sunulmuştur.

2. Güncel Araştırma ve Siciller

Siciller, Suriye'nin Osmanlı dönemi sosyal, ekonomik, şehir ve hukuk tarihi açısından büyük öneme sahip olmasına rağmen, bilim insanları tarafından henüz yeterince kullanılmamıştır. Sicillerde erişim, hiçbir şekilde bir önyargı olmadan, bütün araştırmacılara kolaylıkla sağlanmış olup, başka yerlerde karşılaşılan güçlüklerle kıyaslandığında bu iç açıcı bir durumdur. Isıtma imkânları nispeten mütevazı, fakat söz verilen arşiv kompleksi inşa edilene kadar, araştırmacılar mevcut binada -18. Yüzyıl 'Azam evi Şam'da Saruja Çarşısı Mahallesi'nde yer almaktadır- mümkün olan her türlü desteğe sahiptirler.

Bugüne kadar yalnızca 6 kişi, bunların yarısı Fransız ve yarısı da Amerikalıdır, ciddi şekilde sicillere başvurmuş, ancak hiçbirini çalışmasını yayınlamamıştır. Pennsylvania Üniversitesi'nde misafir profesör olarak görev yaptığım yılda (1977-78), bana başvurmuş olan bir Amerikalı öğrenci, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep'te Aile ve Toplum" konulu doktora tezinde Halep sicillerini kullanacaktı.

Suriyeliler arasından, Şam'da bulunan Eski Eserler Genel Müdürlüğü'nde eski bir memur olan Abdul-Wadud Yusuf (başka bir ifadeyle Barghuth) Mısır'da bulunan 'Ayn Şems Üniversitesi için "16. Yüzyılda Hama Livası (Sancağı)" konulu yüksek lisans tezini hazırlamıştır. Çalışma henüz yayınlanmamıştır, ancak yazar sicillere dayanarak, bu dönemde Hama'da barut üretimini konu alan önemli bir makale yayınlamıştır. Umulur ki, Şam Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yüksek lisans için okuyan mezun öğrenciler de kendi araştırmalarında benzer şekilde hareket etmeleri konusunda cesaretlendirilirler. Danışmanlığımda çalışan bu öğrencilerden biri, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Halep'te Ekonomik Hayat" konulu tezi için sicillerde ilginç bilgilere ulaşmıştır.

Sicillerden yararlanılarak hazırladığım üç makaleye burada değinmek istiyorum: "17. ve 18. Yüzyıllarda Suriye'de Yerel Güçler", *Orta Doğuda Savaş, Teknoloji ve Toplum*, ed. M.E. Yapp ve V.J. Parry, Oxford University Press, 1975; "18. Yüzyılın İlk Yarısında Esnaf Örgütlerine

(Loncalarına) Özel Referansla Şam Şer'iyye Sicilleri", *Les arabes par leurs archives (XVI-XXe siècles)*, ed. J. Berque ve D. Chevallier, CNRS, Paris, 1975' adlı eserler içinde yayınlanan makaleler ve "Şam ve Bağlı Kırsal Alanlar Arasındaki Ekonomik İlişkiler, 1743-1771", Mayıs 1974'te Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Ekonomik Tarihi konulu konferansta sunulan diğer bildirilerle birlikte yayınlanacak makale.

Sicillerde hem şehir, hem de taşra merkezlerinde askeri güçlerin ekonomik işlerle ilişkisi çokça yer almış ve bu siciller ilk makalenin yazımı için kullanılmıştır. Askeri gruplar tarafından yerel halka verilen borçlar ve halkın bu borçları geri ödemedeki acizliği, askerlerin halkın mal varlığına el koyması ile sonuçlanmıştır ki, bu süreç geniş kapsamlı sosyal, ekonomik ve politik sonuçlarla birlikte, nihayetinde başka bir yere ait olan askeri grupları yerel toprak sahiplerine dönüştürmüştür.

Günümüze ait güvenilir kayıtlara dayanan esnaf loncalarına ait bilgiler ise ilk kez yukarıda belirtilen ikinci makalede ele alınmıştır. Kadının loncaların işlerinin düzenlenmesi ile görevlendirilmiş olması, sicillerin esnaflarla ilgili neden geniş bilgiler içerdiğini de açıklamaktadır. Siciller yalnızca sağlanan bilgilerin güvenilirliği açısından değil, aynı zamanda şimdiye kadar 16., 17. ve 18. yüzyıllarda Suriye'de esnaf loncaları hakkında mevcut tek kaynak olmaları bakımından da bu alanda önemlidirler. Örneğin, Mısır esnaf loncaları, 17. yüzyılda Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi tarafından ve 18. yüzyılın sonuna doğru Fransız *Description de l'Egypte*'de bahse konu edilmenin avantajına sahiptirler. Dolayısıyla bu ve diğer sosyo-ekonomik konularda Suriye şer'iyye sicilleri eşsiz öneme sahiptir.

Yalnızca sicillere dayanan Şam ve bağlı kırsal alanlar arasındaki ekonomik ilişkiler hakkındaki makalem de, öncelikle kent ve kırsal bölgelerdeki ana gruplar tanımlanmaktadır. Bunu, gruplar arasındaki ilişkilerin analizi takip etmiştir. Zenginliğin temelleri, çeşitli sosyal gruplar arasında mülkiyetin değişkenliği, çalışma şartları, vergi toplama usulleri, genel olarak köylü hayatı ve sıklıkla bahsedilen kırsal alan nüfusu konularının hepsi sicillere atıfla ele alınmıştır. Bedevi ekonomisi ve siyaseti, Türkmen mahalleri ve yarı yerleşik hayat ve bu iki grubun taşralı ve şehirli insanla ve Osmanlı yetkilileri ile ilişkileri sicillerde etraflıca anlatılmıştır.

3. Osmanlı Suriyesi Sosyo-Ekonomik ve Şehir Çalışmaları Açısından Sicillerin Yararları

19. yüzyılın başlangıcından itibaren yabancı ve endüstrileşmiş bir Batı toplumu ile karşılaştırılan endüstrileşme öncesi geleneksel Arap toplumu arka planına karşın, "Espaces Socio-Culturels et Croissance Urbaine dans le Monde Arabe" çalışılması gerekirken, bu geleneksel toplumu pek çok açıdan ele alan bilgiler bu çalışmanın köşe taşı olmuştur. Gerçi Avrupalılar, gerek tüccarlar, konsolosluk temsilcileri, misyonerler, gerekse seyyahlar olsun, bu topluma ilişkin önemli açıklamalar bırakmışlar ve Araplar ve Türkler başta olmak üzere Orta Doğulular da bize kronikler, biyografik çalışmalar, seyahat hesapları, resmi Osmanlı veri ve yazışmaları sunmuşlardır. Bunlar bütün olarak ele alındığında ise, siyasi, idari ve ekonomik sistemlerin belirli özelliklerine dair memnuniyet verici açıklamalar sunmaktadır. Fakat bizim projemiz için şer'iyye sicilleri fevkalade bir öneme haizdir, çünkü siciller; aile hayatı, toplumsal yapı ve ilişkiler, zenginlik kaynakları, arazi bilgisi, kırsal kesim ve şehirli ilişkileri gibi temel ve girift sosyo-ekonomik konularda detaylı bilgiler sağlamaktadırlar.

Arap toplumunun üç bileşenini kent, köy ve çöl oluşturmaktadır. Osmanlı döneminde kentteki otorite, Osmanlı siyasi, askeri ve dini yetkilileri elinde bulunmaktaydı. Yaklaşık olarak 18. yüzyılın başından itibaren, zayıflamış bir Osmanlı otoritesi artık bölgesel bağlılığın odağı olarak hizmet edemezken, Ulema (dini liderler), esnaf loncaları, yeniçeri serdarları (taşradaki yeniçeri birliklerinin komutanı), cemaat liderleri ve yarı askeri örgütler -eşraf (Peygamber soyundan gelenler), yerliler (yerel yeniçeriler) ve mahallelerin gençleri gibi- yerel güç grupları kentte geniş politik ve askeri rolleri üstlenmekte ve kısmen, azalan Osmanlı gücünün bıraktığı iktidar boşluğunun yerini doldurmakta idiler. Dolayısıyla kentte bulunan ve kurumsal bir kimlikten bütünüyle yoksun olan aile, mahalle, lonca, dini cemaat ve etnik gruplar gibi temel sosyal birimleri yakından incelemek projemiz için son derece büyük bir öneme haizdir. Konum, iklim ve inşaat malzemesinden etkilenen kentin fiziksel yapısı, politik, ekonomik, sosyal ve dini yapıyı da yansıtmaktadır.

Şer'iyye sicilleri bize endüstrileşme öncesi Arap toplumunun yukarıda belirtilen özellikleri hakkında yeterli bir çalışma yapma olanağı sunmaktadır. Araştırma yapan kişinin sicillerden bulabilecekleri ki, bunlar önerilen projeye uymaktadır, kadınların toplumdaki konumu, çeşitli sınıflar arasındaki evlilik, boşanmanın nedenleri, ev halkının büyüklüğü, zenginlik, aile büyüklüğü, toplum ve konuma göre çeşitlilik gösteren bir evin bileşen parçaları, köle ve esirlerin durumu, miras vb. konuları içermektedir. Çarşıların oluşumu, onların özelleşmelerine bağlı olarak dağılımları, malların üretim ve pazarlama yöntemi, dükkânların şekil ve etkinliği, ticari işlemler, para türleri, kâr ve zararlar hepsi sosyo-ekonomik bir çalışmanın önemli özellikleridir ki, siciller bu konulara ilişkin etraflı bilgi sunmaktadır. Cami ve okulların işleyişleri, öğretme ve öğrenme standart ve türü, bunlarla birlikte bu kurumların harcamaları ve geniş ölçüde vakıflardan tahakkuk eden kaynakları hakkında detaylar da mevcuttur.

Böyle bir projede köy, hem kendisi üzerinde, hem de içinde bulunduğu yerel hinterlant ve köyün kent ile ilişkisi açısından çalışılmalıdır. Köy kendi şeyh, subaşı (asayişten sorumlu görevli), kesenekçi, kadı ve müftü gibi idari, mali ve dini yetkililere sahipti. Siciller bu açılarından bilgiler sunması yanında, ister özel mülkiyet, ikta, ister vakıf olsun hem hayrî (kamu yararı için) ve aklî, hem de zürrî (ailevi) olsun toprak hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca, ortaklık uygulamaları, ürün yetiştirme ve sulama yöntemleri hakkında da bilgiler bulunmaktadır.

Çöl iki açıdan önemlidir: Bedevi kabileleri barındırması ve geniş anlamda onların ekonomiye etkileri ve çölü kesen yollar. Çölde mevsimsel kabile hareketleri çevre üzerinde küçük kabilelerin konumlarını etkilemiştir ve bu iç kısımda bulunan ekili alanlara müdahaleler ile sonuçlanmıştır. Kabileler için önemli bir gelir, hacılar ve malların taşınması için kullanılan develerden sağlanmaktadır. Kabileler bu iş ile meşguldüler, onların sık sık gittikleri bölgeler ve aldıkları ücretler sicillerde etraflıca anlatılmıştır. Sicillerde, köylerde veya kentlerde Bedevilerin çölün çevresinde sıkça gittikleri pazar yerleri de anlatılmıştır. Kabilelerin hizmetleri karşılığında Osmanlı yetkilileri tarafından yıllık olarak yapılan ödemelerde yaşanan anlaşmazlıklar sonrasında, kabileler, genellikle yıkıcı ekonomik sonuçları doğuran, kervanlara saldırı ve köyleri yağmalama gibi tepkiler göstermişlerdir.

Sonuç olarak, zengin şer'iyye sicillerine başvurmadan endüstrileşmiş Avrupa toplumu etkisi altında endüstrileşme öncesi Arap toplumu ve yaşadığı değişiklikleri ele alan herhangi bir çalışma ne yeterli olabilir ne de aslında mümkündür.